

УДК: 821.161.2-3.09

О. М. Кирильчук,

Рівненський державний гуманітарний університет

ИМАГОЛОГИЧНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ РОМАНІСТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ВІКУ

Українська і польська історична романістика другої половини ХІХ століття постають засобом творення нових проектів репрезентації минулого. В белетристиці Генріка Сенкевича, Івана Нечуя-Левицького та Михайла Старицького осмислення подій ХVІІ століття тісно пов'язане з пошуком стратегій національної самоідентифікації. Особливе місце у польському та українському історичних нарративах посідає конструювання імагологічних образів, оскільки у прозі 1880-90-х років саме через протиставлення Я та Іншого увиразнюються ментальні риси національного буття. У центрі польської літературної саморепрезентації опиняється шляхта як втілення національного характеру, натомість в українській версії це місце посідають представники козацтва. Проте як для польської, так і української історичної белетристики ключову роль відіграє моделювання гетерообразів сусідніх етносів.

У прозі Генріка Сенкевича представлення українців набуває виразних негативних конотацій. Польський письменник, першою чергою, намагається українську суспільність зобразити як відсталу та неповноцінну групу персонажів, що інстинктивно схильна лише до руйнування та грабунку. Однак такий підхід виявляє яскраві колоніальні методи в зображенні Іншого. Генрік Сенкевич постійно маркує українство як дику спільноту, проте саме польським представникам відводить роль цивілізування відсталих тубільців, що є типовим сюжетом для концепції орієнталізму ХІХ віку.

У історичних романах Івана Нечуя-Левицького та Михайла Старицького також відбувається яскрава негація польської шляхти. Українські автори опираються, першою чергою, на соціальний чинник у конструюванні гетерообразів поляків: розкіш і багатство аристократії сприймається як моральна деградація, оскільки вони здобуті за рахунок соціального визискування українців. Втім у своєрідній демонізації польської нації важливе місце займає антиколоніальна стратегія української прози 1880-90-х років.

Загалом і польська, і українська історична романістика демонструють схильність до зображення Іншого виключно у площині негативного маркування, на противагу якому вибудовується практично ідеальний автообраз.

Ключові слова: гетерообраз (hetero-image), автообраз (auto-image), нарратив, імагологія, історичний роман.

ИМАГОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ РОМАНИСТИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ ВЕКА

Украинская и польская историческая романістика второй половины ХІХ века играют роль в новых проектах репрезентации прошлого. В беллетристике Генрика Сенкевича, Ивана Нечуя-Левицького и Михаила Старицького осмысления событий ХVІІ века тесно связано с поиском стратегий национальной самоідентифікации. Особое место в польском и украинском исторических нарративах занимает конструирование имагологіческих образов, поскольку в прозе 1880-90-х годов именно из-за противопоставления Я и Другого выразительнее проявляются ментальные черты национального бытия. В центре польской литературной саморепрезентации оказывается шляхта как воплощение национального характера, зато в украинской версии это место занимают представители казачества. Однако как для польской, так и украинской исторической беллетристики ключевую роль играет моделирование гетерообразов соседних этносов.

В прозе Генрика Сенкевича представления украинства приобретает выразительных негативных коннотаций. Польский писатель в первую очередь пытается украинскую общественность изобразить как отсталую и неполноценную группу персонажей, инстинктивно склонную только к разрушению и грабежу. Однако такой подход проявляет яркие колоніальные методы в изображении Другого. Генрик Сенкевич постоянно маркирует украинство как дикарей, а польским представителям отводит роль цивилизирования отсталых туземцев, что является типичным сюжетом для концепции ориентализма ХІХ века.

В исторических романах Ивана Нечуя-Левицького и Михаила Старицького также происходит яркая негація польской шляхты. Украинские авторы опираются в первую очередь на социальный фактор в конструировании гетерообразов поляков: роскошь и богатство аристократии воспринимается как моральная деградація, поскольку они получены за счет социального эксплуатирования украинцев. Впрочем, в своеобразной демонізации польской нации важное место занимает антиколоніальная стратегия украинской прозы 1880-90-х годов.

В общем и польская, и украинская историческая романистика демонстрируют склонность к изображению Другого исключительно в плоскости негативной маркировки, в противовес которому выстраивается практически идеальный автообраз.

Ключевые слова: *гетерообраз (hetero-image), автообраз (auto-image), нарратив, имагология, исторический роман.*

IMAHOLOGICAL ASPECT OF UKRAINIAN HISTORICAL ROMANCE OF THE LATE NINETEENTH CENTURY

Ukrainian and Polish historical Romance of the late nineteenth century are the means of creating new projects which represent the past. The understanding of the events of the XVII century in historical fiction of Henryk Sienkiewicz, Ivan Nechui-Levytskyi, and Mykhailo Starytskyi is closely connected with the search of national identity strategies. A special place in Polish and Ukrainian historical narratives takes the construction of imahological images as far as in the prose of 1880-90 years just because of the opposition between I and The Other the mental traits of national life become significant. In the center of the Polish literary selfrepresentation appears nobility as the embodiment of national character, while in the Ukrainian version this place is taken by Cossacks. However, the leading role either in Polish or in Ukrainian historical fiction is played by the construction of heteroimages of neighbouring ethnic groups, which have a common history.

In prose of Henryk Sienkiewicz the representation of Ukrainian people acquires distinct negative connotations. Polish writer primarily tries to represent the Ukrainian people as a backward and inferior group of characters who instinctively inclined only to destruction and looting. However, this approach reveals striking colonial methods in the construction of The Other. Henryk Sienkiewicz always tells about Ukrainian people as a wild community, while Polish representatives civilize the backward natives and this is a typical plot for the concept of Orientalism in the nineteenth century.

In historical novels of Ivan Nechui-Levytskyi and Mykhailo Starytskyi, the bright negation of Polish nobility is also brightly represented. Ukrainian authors primarily base on the social factor in the construction of Polish heteroimages: luxury and wealth of the aristocracy are estimated as moral degradation because they are obtained due to the social exploitation of Ukrainian. But in a peculiar demonization of the Polish nation, a special place is occupied by the anticolonial strategy of Ukrainian prose of 1880-90 years.

In general, either Polish or Ukrainian historical Romance demonstrate a tendency to represent The Other with the help of negative labeling in order to construct almost ideal autoimage.

Keywords: *heteroimage, autoimage, narrative imagology, historical novel.*

Постановка проблеми. У XIX столітті історична романістика постає потужним проектом із формування етнічної самототожності як в українській, так і польській літературах. Звернення до героїчних та водночас трагічних сторінок минулого спонукало до творення монофонічного історичного нарративу, оскільки у ситуації колоніальної залежності від Російської імперії давні періоди національної незалежності Польщі та України сприймаються як «золота епоха», у якій і варто шукати власну ідентичність як нації.

Репрезентація імалогічних образів у польській та українській історичній романістиці набуває особливого значення, оскільки такі практики дозволяють підкреслити національні риси через призму негатиї Іншого. Відтак, занурюючись у художнє зображення воєнних конфліктів XVII століття, письменники другої половини XIX віку намагалися зобразити протилежну сторону в міжнаціональному мілітарному протистоянні як втілення найбільших негативних рис і на моральному, і на ментальному рівнях. При цьому часто для такого маркування залучали і кількостолітню традицію негативного сприйняття сусіднього етносу, і досвід сучасності, проектуючи власне упереджене ставлення до Іншого в історичній ретроспективі. Прикладом останнього можуть служити суспільно-політичні події (неприйняття українськими верствами польських повстань 1830 та 1863 років, імперська антипольська політика тощо), що інспірують у художніх текстах засилля гострої ідеологічної боротьби у контексті осмислення спільного історичного матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка польської та української історичної романістики є предметом досліджень багатьох науковців. Зокрема, цій проблемі присвячені праці Г. Грабовича, В. Поліщука, Я. Поліщука, Д. Сосновської та ін. Однак, до безпосереднього вивчення імалогічних образів в історичній белетристиці 1880–90-х років звертається В. Марценішко у статті «Історичні твори як джерело формування етнічних стереотипів (Старицький – Сенкевич)» [1].

Метою статті є спроба проаналізувати конструювання імалогічних образів у польській та українській історичній белетристиці 1880-90-х років.

Виклад основного матеріалу. У концепції трилогії Генріка Сенкевича особливе місце посідає ідеалізація шляхти як уособлення польської нації. В українській ситуації такою силою, природно, постає козацтво, що впродовж XIX століття в текстуральній уяві перетворилося на символ українства. Ярослав Поліщук, коментуючи концепти характеротворення в українській та польській історичній прозі, відзначає, що «для Сенкевича апологетизованою силою, що репрезентує польську тожсамість, є рицарство, *шляхта*», у Старицького таку роль обіймає «українське *козацтво*, що узгоджується з культурною традицією, адже козаки високо цінували рицарську славу та честь, визнаючи себе, достоту, як і шляхта, нащадками сарматських воїнів» [3, с. 55]. Прикметно, що в цьому контексті акцентується увага

на лицарських рисах як мілітарному аспекті національної ідентичності. Ева Томпсон вбачає головним чинником у формуванні національної тожсамості літературну пам'ять про війни, «незалежно від того, як вони закінчувалися: перемогою чи поразкою», оскільки текстуалізована історія наступних поколінь глорифікувала їх [7, с. 31]. Попри ідеалізовану когорту «оборонців Вітчизни», як і в українському, так і в польському варіантах відповідно, особне місце займає стратегія репрезентації Іншого.

Образ Іншого у польській та українській традиціях XIX століття набував ознак вторинності, а згодом і втілення абсолютних негативних конотацій. Однак маргіналізація та «мовчазна присутність», а почасти і повна вилученість «чужого» з обох наративів пов'язана не лише з монофонічною стратегією репрезентації, а й до певної міри зумовлена тенденцією протиставлення опонента для пошуку власної тожсамості. М. Шкандрій відзначає, що «у розвитку як російської, так і польської ідентичності Україна відіграла роль колонізованого Іншого» [8, с. 29].

Коллективний стереотипований образ українства, яскраво підкреслений у тексті Генріка Сенкевича, декорується ознаками обмеженості та варварства: «*.../ при волах перебував численний пастуший люд, так звані чабани, що все своє життя перебувають у степах і пустелях, — люди зовсім дикі й не сповідують ніякої релігії; religionis nullius, як частенько говорив воєвода Кисіль. Між них кидались у вічі постаті, скоріше схожі на душоубів, аніж на пастухів, звіроподібні, страшні, в дранті найрізноманітніших стрій. Більшість була одягнена в баранячі кожухи або в невичинені шкури хутром наверх, розхристані й, хоча пора була зимова, з оголеними грудьми, обвітреними степовими вітрами*» [4, с. 39]. Загалом абсолютизація «дикості» як ментальної риси Іншого набуває у романі «Вогнем і мечем» аксіоматичного узагальнення. Водночас акцентування уваги на примітивності колективної ідентичності «чужого» етносу показує ситуацію колоніальної репрезентації Інших через систематизування «їх як таких, яким чогось бракує, не таких позитивних, як їхні поневолювачі» [7, с. 27]. Прикметним у цьому описі Сенкевича є зосередження на одязі черні, що увиразнює на зовнішньому рівні протиставлення етнообразів «Я» та «Іншого». До певної міри, образ примітивного Іншого довершується і мілітарною неповноцінністю, що виглядає особливо актуальним у рамках глорифікації історії «польської зброї». Українська мілітарна потуга не лише постулюється як примітивна, а й загалом витісняється поза європейський простір і набуває яскравих орієнтальних означень варварства: «*.../ трьохсоттисячне вороже військо — більш численне, ніж армії, що їх могли виставити німецький імператор чи французький король, і більш дике, ніж полчища Тамерлана /.../»* [4, с. 397].

В українській історичній белетристиці 1880-90-х років також відбувається демонізація поляків як основного ворога українського світу. Однак важливого значення у цьому контексті набувають соціальні характеристики. Негація Іншого ґрунтується саме на протиставленні аристократичних рис польської шляхти із народним духом українського козацько-селянського народу. Соціальне протистояння у контексті подій XIX століття проектується на міжнаціональні конфлікти XVII ст., тим самим стереотипізуючи поляка як шляхтича, а відтак визискувача, а козака як простолюдина, жертву панської сваволі, котрій він активно опирається.

У цьому контексті провідною рисою у маркуванні поляка як Іншого постає теза про розкішний спосіб життя шляхти. До такої характеристики апелюють практично всі українські романісти, зображаючи польську аристократію, а відтак і всю націю, як середовище розманіжених нероб, що існують за рахунок інших. Зокрема, Іван Нечуй-Левицький доволі виразно намагається наголосити на духовному виродженні польської шляхти через надмірну увагу до багатого та комфортабельного життя: «*Розкіш вже запанувала в ті часи в Польщі. [Шляхта] вже втратила давню лицарську вдачу і давню простоту і стала зовсім нестатковитою. Давня завзятість та статковитість, давні прості звичаї вже тоді випахались в неї до решти*» [2, с. 33]. До подібних означень польського менталітету вдається і Михайло Старицький, характеризуючи шляхетське кредо як «*.../ кобіти, вино, /.../ пеньондзи — найкращі утіхи на світі*» [6, с. 222].

Натомість етнообраз українців конструюється як протиставлення до манірності шляхтича, у котрому ключове місце займають риси свободолюбивості, працьовитості, «спартанського» способу життя та дотриманні давніх звичаїв. Така ідеалізація буття власного етносу призводить до фактичного вилучення із національного простору української шляхти, котра саме за соціальною характеристикою асоціюється з польським світом. Відтак український світ в історичній белетристиці XIX віку постає як козацько-селянський, із виразним виведенням за його межі національної аристократії. Зрештою, окрім соціального фактора, цьому сприяє і стереотипне сприйняття представників українських князівських родин як відступників. Образ князя Ієремії Вишневецького в українськоцентричних текстах маркується виключно в семіосфері національного зрадництва. До таких конотацій апелює у першу чергу Михайло Старицький, у менш радикальній формі інтерпретує його Іван Нечуй-Левицький.

Отож «дикість» Іншого не лише демонструє стратегію ментальної неповноцінності, а й демонструє присутність у польській белетристиці російських імперських кодів. Метропольне бачення проблеми пам'яті минулого вимагало узгодження національних дискурсів з імперським щодо історичних взаємостосунків центру та периферії. У випадку трилогії Генріка Сенкевича, корелювання національного та імперського історичного наративів відбувається через легітимізування державної влади та засудження козацьких повстань [3, с. 59].

У випадку ж романів Михайла Старицького та Івана Нечуя-Левицького, що постали як своєрідна відповідь романістиці Сенкевича, можна говорити про вплив на стратегії репрезентації Іншого, окрім національної традиції упередженого ставлення до сусіднього етносу, що була ще започаткована козацькими літописами XVII ст., й російських імперських моделей. Насамперед, це пов'язано з метропольною антипольською риторикою, що в українській ситуації впродовж XIX століття активно використовувалась і в науковій, і в художній царинах.

Втім, окрім побудови монофонічних проєкцій етнообразів, в українській та польській романістиці другої половини XIX віку присутні й моделі персонажів, занурених у два національні світи. Зрештою, таких літературних героїв у белетристиці Генріка Сенкевича, Михайла Старицького та Івана Нечуя-Левицького небагато, але вони яскраво вирізняються на тлі польсько- та україноцентричних персонажів.

У польській та українській історичній белетристиці 1880-90-х років персонажі з подвійною ідентичністю намагаються знайти порозуміння між двома світами, але зрештою розбіжності постають нездоланними, і їм доводиться зосереджуватись лише на одній проєкції. Антін Корецький («Облога Буші» Михайла Старицького) є яскравим прикладом такого типу героя. Виховання в українській родині після трагічних обставин, що призвели до втрати своєї польської сім'ї, прищеплює у світогляді молодого чоловіка саме козацькі цінності: *«/.../ ті хлопці мене змалку учили правді, і честі, й добру, учили, по своїй вірі схизматській, і в ворозі людину вважати і битися з ним по-лицарськи чесно»* [6, с. 224].

Відтак, будучи частиною і польського, й українського просторів, лише один Антін Корецький прагне знайти міжнаціональне порозуміння та зупинити братовбивчу війну. Але до такого компромісу не здатні ні одні, ні другі. Польська шляхта змодельована у повісті «Облога Буші» як сила, що живе в полі своїх найприземленіших інстинктів та повної зневаги та негачії Іншого, котрому відмовляють навіть у праві називатися людиною (*«/.../ українських хлопчик до кобят не еднати: вони тварюки!»*) [6, с. 223]. Натомість українська сторона вважає, що веде справедливу збройну оборону рідного краю, релігії та зневажених прав. Автор глорифікує козацтво як невинну жертву, що є заручником польської агресії. У такій ситуації заклики Антіна Корецького до миру лишаються непочутою та нереалізованою альтернативою кривавому протистоянню поляків та українців.

Однак неможливість реалізувати свою місію штовхає Антіна Корецького до розриву з польською ідентичністю на користь української. Відтак подвійна тожсамість персонажа не постає ключем до пошуку спільного знаменника між українським і польським світом, а поглинання лише однією системою цінностей. Трагічний фінал тексту підкреслює можливість існування лише одновимірного світу (українського чи польського), у котрому не лишається місця для Іншого.

Михайло Старицький у трилогії «Богдан Хмельницький» вводить ще одного персонажа з подвійною ідентичністю, хоча у контексті ідейної спрямованості тексту він і займає дещо маргінальну роль. Але як і у випадку Антіна Корецького, козак Грабина репрезентує польську аристократичну ідентичність та набути українську. Персонаж проходить трансформацію від шляхетського до козацького стану. Таке перетворення підтверджує навіть зміна його прізвища із виразно польського Грабовський на просте козацьке Грабина. Зрештою, саме шляхетська несправедливість витісняють Грабовського з рідного польського світу в чужий – український, що також страждає від сваволі поляків. Однак і смерть цього персонажа ілюструє ситуацію неможливості порозуміння з Іншим, потверджуючи непереборну розбіжність між національними проєктами тожсамості.

Іван Нечуй-Левицький розглядає проблему подвійної ідентичності у контексті постаті князя Ієремії Вишневецького, літературне інтерпретування котрої радикально відрізняється у польській та українській історичній романістиці. У «Вогнем і мечем» він постає еталонним зразком польської шляхетської системи цінностей, протиставляючись українському Іншому. В українській традиції особа князя завжди маркувалася у негативному світлі зрадництва та відступництва.

Іван Нечуй-Левицький же головну увагу намагається зосередити саме на моральній розщепленості Єремії Вишневецького, що обирає шлях інкорпорування з польським аристократичним світом для досягнення власних егоїстичних цілей. Одним із ключових елементів такого поривання з рідним світом є перехід у католицизм. У художній проєкції роману Івана Нечуя-Левицького це виглядає точкою неповернення, оскільки часто в умовах ситуації XVII століття саме релігійна складова окреслювала етнічну тожсамість, а відмова князя від православ'я – це і є розрив з рідним світом. Український прозаїк намагається саме із цим моментом пов'язати моральну індіферентність свого персонажа, бо *«/.../ йому було байдуже, чи він українець, чи поляк: віра була задля його одна формальність, без котрої не можна було досягти до визначеної для себе високої мети»* [2, с. 37]. Таке виразне поривання із українським світом не стирає генетичну та культурну спорідненість ідентичності князя Єремії Вишневецького. Саме це в стратегії Івана Нечуя-Левицького відіграє роль перешкоди, що не дозволяє остаточно поєднатися з польським світом, залишаючи князя Єремію Вишневецького у ситуації між двох світів, вирваним із національного буття двох етносів, чужим серед своїх. Адже з польським суспільством його єднає тільки зовнішня спорідненість на соціальному рівні, а світоглядна близькість до козацького менталітету повністю нівелюється його відступництвом.

У польській романістиці персонажів із подвійною українсько-польською ідентичністю практично немає. Як правило, представники українського етносу постають частиною польського національного

світу в силу збереження вірності політичним та світоглядним принципам Речі Посполитої, potwierджуючи своїм вибором соціокультурну ідентифікацію як «gente Ruthenus natione Polonus», тим самим лишаючись у літературному просторі у статусі «свого Іншого». Однак у романі «Пан Володидовський» Генрік Сенкевич моделює героя, зануреного у два національні простори. Син Тугай-бея, що в дитинстві потрапив у полон та виховувався у шляхетській родині в Речі Посполитій, репрезентує як польську (Мелехович), так і татарську (Азья) тожсамість. Його шлях нагадує місію Антіна Корецького щодо пошуку моделей мирного співіснування двох етносів, але водночас для самого Азьи це шанс здобути владу і славу в новій батьківщині. Проте в шляхетському середовищі він лишається вигнанцем, незважаючи на військові успіхи, бо саме його зовнішність викликає недовіру у поляків і постає причиною його іншування: «/.../ у нас він довірою не користується /.../ тому, що похмурий дуже і /.../ вовком дивиться [переклад з російської наш. – О. К.]» [5, с. 141]. Ще більшу настороженість у представників польської шляхти викликає і той факт, що Мелехович зовні нагадує Богуна, тим самим навколо його персони вибудовується атмосфера ворожості та інакшості. Зрештою розкриття таємниці цього персонажа (син Тугай-бея), його аристократичність походження, дозволяє прийняти Азью (Мелеховича) як рівного у середовищі шляхти. Втім деспотична та егоїстична татарська самототожність бере верх над патріотично-унормованою польською. Страта Азьи шляхтичами за зраду potwierджує монофонічність польського світу, у котрому не лишається місце для персонажів із подвійною ідентичністю.

У польській та українській історичній белетристиці 1880-90-х років важливе значення має конструювання імалогічних образів, які дозволяють увиразнити особливості національного історичного міфу. І українці, і поляки в іпостасі Іншого маркуються переважно у площині негативних характеристик, що протиставляються патріотично досконалим автообразом. Однак присутність персонажів із подвійною ідентичністю у підсумку і не підважує одновимірність національного буття, бо такі герої змушені жертвувати частинкою власної тожсамості, але привносить перспективу міжнаціонального діалогу та пошуку точок до примирення.

Література:

1. Марценішко В. Історичні твори як джерело формування етнічних стереотипів (Старицький – Сенкевич) / В. Марценішко // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – Черкаси : Вид-во Черкас. нац. університету, 2013. – № 5 (258). – С. 45–51.
2. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський : Історичні романи / Іван Нечуй-Левицький ; [Упоряд., авт. післям. та приміт. Р. Міщук]. – К. : Дніпро, 1991. – 511 с. – Серія «Бібліотека історичної прози».
3. Поліщук Я. Пейзажі людини / Ярослав Поліщук. – Харків : «Акта», 2008. – 346 с. – (Серія «Університетські лекції. Компаративістика й історія літератури»).
4. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: Роман / Пер. В. Бойка ; Передмова, словник Р. Радишевського. – Харків : Фоліо., 2006. – 638 с. – Серія «Бібліотека світової літератури».
5. Сенкевич Г. Собрание починений. В 9-ти т. Т. 5. Пан Володыёвский : роман / Г. Сенкевич ; [пер. с польсь.; примеч Б. Стахеева]. – М. : Худож. лит., 1984. – 423 с.
6. Старицький М. Руїна. Облога Буші / М. Старицький. – К. : Український Центр духовної культури, 1996. – 280 с.
7. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 368 с.
8. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / М. Шкандрій ; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Факт, 2004. – 496 с.